

Pudiera pensarse que pocas conexiones tiene un estudio semejante con la actualidad, pero nada más lejos de la realidad: los grupos de reconstrucción histórica, las exposiciones, los parques temáticos, el druidismo o los festivales celtas básicamente musicales y de danza (celtas se considera a casi todos los pueblos de que trata la obra), llevan con su proliferación a plantearnos qué es lo realmente celta (por otro lado nunca un pueblo único) y qué pertenece a la mitología o la invención (G. Ruiz Zapatero, "Roma conquistó la Galia...y Astérix y Obélix conquistaron el mundo. Desenmarañando a los celtas", en M. C. Cardete, de., *La Antigüedad y sus mitos*, Madrid 2009). Es un caso diferente de panceltismo. En cualquier caso, la obra que nos ocupa no intenta ser un estudio histórico o antropológico de estos pueblos, sino que trata de su relación guerrera (armas, tácticas, organización) con Roma, y al mismo tiempo, dadas las diferencias cronológicas, la evolución del ejército romano.

Para su estudio, Gracia se basa en una sólida bibliografía, pero sobre todo en las fuentes clásicas y, desde luego, cuando es posible también en las arqueológicas. En cuanto a las fuentes clásicas son las únicas que se tienen en cuenta en las notas, lo que indica un buen y exhaustivo análisis de las mismas. Con las prevenciones lógicas, por el hecho de tratarse de documentos en latín o griego en todos los casos prorrromanos. Roma sentía, frente a esos pueblos, una superioridad no exenta de admiración por ciertas características ligadas a la caballería, a la habilidad psicológica cara a su enfrentamiento al enemigo (gritos, aspecto feroz a falta de organización y táctica de un ejército homologable al romano) o a la resistencia a ultranza rayando en lo inverosímil. El autor muestra, que, frente a lo que se suponía, el tipo de formación en combate era, entre los bárbaros, organizado, aunque preferían morir antes que replegarse se tratara o no de grupos supratribales que entonces, dada la situación y frente a lo que era usual, surgieron. A pesar de ello, privaba lo negativo, y los veían más como los pergamianos vieron a sus enemigos gálatas representados en el conocido Altar: Roma significaría civilización frente a bestialidad, orden frente a caos, racionalidad frente a irracionalidad. Es ilustrativa la descripción de Floro, que considera a los celtas aparentemente "nacidos expresamente para la destrucción de los hombres y para destruir las ciudades". Además el recuerdo del saqueo de Roma de 390 a.C. o la costumbre gala de decapitar a los enemigos vencidos y lucir sus cabezas como trofeo ayudaban a esta visión. Tampoco olvida Gracia que, por otra parte, aunque son fuentes antiguas, raramente son contemporáneas de los acontecimientos que se describen, como es el caso de Polibio en Hispania o César en las Galias, lo que hay que tener presente en su análisis. A pesar de ello, recuerda, se trata de pueblos que humillaron a los teóricamente mejores ejércitos de la Antigüedad, los romanos.

Utiliza también, y muy bien por cierto, la arqueología militar, que nos ha dado recientemente interesantes sorpresas, algunas inesperadas como es el caso de Little Big Horn (evidentemente fuera del espacio geográfico tratado), mitificado por el cine norteamericano: los del Séptimo de Caballería pudieron morir

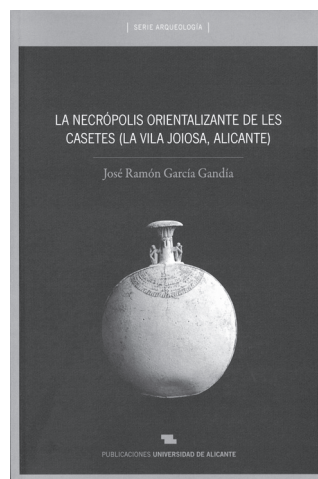
con las botas puestas como rezaba el título del film de Raoul Walsh, pero no desde luego formando una piña en torno a la bandera; la arqueología muestra que cada uno intentó salvarse por su cuenta. El caso más interesante en la zona tratada en el libro, es la certificación, durante la pasada década de los ochenta, de que el famoso bosque de Teotoburgo donde fue vencido Varo con sus tres legiones, seis cohortes auxiliares y tres alas de caballería, se ha de ubicar en Kalkriese y no donde se creía desde el siglo XIX e incluso había un monumento conmemorativo.

Visto todo lo anterior, surge una pregunta: ¿podemos hablar de genocidio cultural por parte de los romanos, ahora tan de actualidad por casos más recientes? Es posible que sí, pero ello era general en el mundo antiguo (y no solo), en que ningún otro pueblo obró de manera diferente; cuando se respetaba dentro de lo que cabe una cultura era por propio interés del conquistador.

Finalmente se nos plantea como calificar el libro, ¿divulgación? (en todo caso "alta"). Quizás más oportuno es preguntarse a qué público va dirigida. Creemos que tanto al profano como al especialista. Ya hemos indicado que el discurso general no se rompe, e incluso se puede prescindir de los apartados quizás menos atractivos para el profano (descripción pormenorizada del armamento). Es un inconveniente, pero pequeño, sobre todo si se tiene en cuenta que el estudio de Gracia llena un vacío en nuestra bibliografía. Lo que sí es una lástima es que las ilustraciones, especialmente las fotográficas, resulten poco claras, más teniendo en cuenta la buena presentación, la encuadernación del volumen y sobre todo el interés del texto.

Arturo Pérez Almoguera
Universitat de Lleida
aperez@historia.udl.cat

García Gandía, José Ramón. *La necrópolis orientalizante de les Casetes (La Vila Joiosa, Alicante)*, Publicaciones de la Universidad de Alicante, Serie Arqueológica. Alicante. 2009. 297 pàgs. + 173 figs. ISBN: 978-84-9717-054-3

Els darrers anys han estat generosos en publicacions i congressos sobre el món funerari protohistòric peninsular i més concretament sobre necròpolis, tombes i aixovars relacionats amb el món mediterrani. Només cal recordar els innumbrables estudis i reestudis en forma d'articles de diverses tombes singulars (entre elles la 184 d'Agullana,

la de les Ferreres de Calaceit o la de l'orfebre de Cabezo Lucero), les publicacions monogràfiques d'importants necròpolis excavades durant la dècada dels setanta (Medellín, les Moreres i Agullana), l'estudi de necròpolis conegudes a partir de recuperacions de materials (Milmanda), el reestudi de necròpolis a partir de documentacions antigues (Àrea dels túmuls del Baix Aragó, del sud-est peninsular; la necròpolis de l'Albufereta i la del Molar), monografies resultants de projectes de recerca sobre necròpolis (Herreria III i IV i Santa Madrona), diverses tesis doctorals (entre altres, la d'A. M. Jiménez ja publicada) o les publicacions de necròpolis fruit d'activitat preventiva i urbana (Can Piteu-Can Roqueta i ara la publicació de la necròpolis de les Casetes) donen bona mostra de la voluntat de donar a conèixer i de tornar a discutir sobre les necròpolis des de tots els àmbits de la recerca. Aquest interès, a més, s'ha discutit en dos congressos recentment celebrats sota els títols de *Mundo Funerario* (Guardamar de Segura, 3 a 5 de maig de 2002) i *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI aC)*, *Metodologia, pràctiques funeràries i societat* (Barcelona, 21 i 22 de novembre de 2008), organitzats respectivament per A. González Prats i per M. C. Rovira, F. J. López-Cachero i F. Mazzière. Per tant, la comunitat investigadora ha reactivat la recerca sobre el món funerari d'una manera molt profunda que s'ha vist beneficiada per les importants novetats que l'arqueologia ha aportat en els anys a cavall entre el segle XX i el XXI:

En primer lloc, la descoberta d'una sèrie de necròpolis especialment riques i singulars, amb una forta presència d'importacions mediterrànies, d'un horitzó cronològic entre el bronze final i la primera edat del ferro.

En segon lloc, un canvi en el paradigma interpretatiu dels contactes mediterranis: el postcolonialisme, especialment interessant pel període orientalizant i la romanització, que ha fet despertar antigues preguntes i vells debats "aculturadors".

És mèrit de J. Vives-Ferrándiz l'aplicació d'aquesta teoria a la recerca del llevant peninsular i, per tant, culpa seva l'enrenou que ha suposat (tant per afirmar-ho com per desmentir-ho; vegeu l'article de J. Vives-Ferrándiz a *Journal of Mediterranean Archaeology*, vol. 21.2 del 2008, i el debat que el segueix). Estarem d'acord que la publicació de la seva tesi (2005) és avui una referència bibliogràfica fonamental per afrontar l'estudi de les primeres relacions mediterrànies de caràcter semita (segle VII aC) a la façana mediterrània peninsular des de la desembocadura de l'Ebre fins a Múrcia. En qualsevol cas, tot i discrepar en diferents punts d'aquell estudi, especialment els d'àmbit funerari, cal valorar el fet que posi sobre la taula la necessitat de considerar la recerca des d'una òptica més àmplia. Segons aquesta, per afrontar els tipus i característiques de relació entre indígenes i estrangers és tant necessari considerar els materials com els contextos d'hàbitat i els funeraris, tant de temps abandonats per múltiples raons.

Però no vulguem atribuir el mèrit del ressorgiment dels estudis de món funerari al postcolonialisme, ja que també hi ha altres arguments de pes: com posar al dia una informació que a poc a poc s'havia apar-

tat del discurs i que en molts casos la seva lectura es basava en un coneixement antic dels materials i dels models interpretatius. Així, conjuntament amb l'interès intrínsec del món funerari, l'aprofundiment de la recerca en els tipus de relació antics, la revifalla dels estudis de relacions amb els pobles fenicis, la identificació de nous tipus materials, etc., fan que les necròpolis recentment descobertes de Vilanera (a l'Escala) i les Casetes i Poble Nou (a la Vila Joiosa) es trobin al bell mig d'un panorama inquiet i es converteixin en peces clau per a la recerca. No cal dir que el coneixement parcial d'aquestes necròpolis s'ha anat exprimint i seguint amb molt d'interès (Agustí *et al.* 2002 a *Sisenes Jornades d'arqueologia de les comarques gironines* i 2004 a *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*; Aquilué *et al.* 2008 a *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI aC* i en premsa a *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI aC)*; Espinosa, Ruiz i Marcos 2005 a *La Contestania 30 años después*; García-Gandía 2003 a *Saguntum* 35, 2004 a *El mundo funerario* i 2005 a *La Contestania ibérica 30 años después*; García-Gandía i Padró 2002-2003 a *Pyrenae* 33-34) però ara la monografia de la fabulosa necròpolis de les Casetes es converteix en un punt de referència obligada gràcies a la presentació de la pràctica totalitat de les dades (si exceptuem l'estudi de l'orfebreria, en curs).

Comentant l'obra, val a dir que s'agraeix l'estructura del treball, senzilla i descriptiva, amb una seqüència de presentació de les dades seguida de les corresponents síntesis i anàlisis de conjunt per finalitzar amb tres annexos: un que estudia les dades antropològiques (a càrrec de M. P. de Miguel) i dos més de taules d'aixovars i de tombes. Per tant, és un treball que resulta seductor; no tan sols pel tema ni per la *fiasca di capo d'anno* egípcia de la coberta sinó per un índex detallat en què resulta fàcil trobar la informació. Si, d'una banda, la lectura s'inicia amb il·lusió després d'una fullejada on s'han vist els interessantíssims materials de les tombes, ben aviat es troba a faltar una planta de la necròpolis en la qual es puguin identificar les tombes, ja que les figures 3 i 4 (a columna) no compleixen aquesta funció i s'ha d'esperar fins a la figura 152 (p. 147), que, malauradament, apareix pixelada.

L'obra versa sobre 25 tombes recuperades en el marc d'un projecte d'arqueologia urbana i, si bé les limitacions del treball queden apuntades en el pròleg de la professora Feliciano Sala (delimitació de l'espai funerari, nombre de tombes, etc.), crec que aquestes s'aniran completant amb posteriors excavacions en l'àrea de la necròpolis i que en cap cas treuen mèrit a l'important treball realitzat.

El primer capítol és introductor i presta una atenció inusual a la descripció del territori i del mètode, tant d'excavació com de registre i d'anàlisi. Una voluntat que permet, com també passa quan s'anitzen les tombes, una contrastació de les dades i obre generosament les portes a nous estudis sobre la necròpolis. Aquesta pràctica de publicar ràpidament els resultats de campanyes d'excavacions, també aplicada en la publicació de la necròpolis de Santa Madrona (Belarte i Noguera 2007 a *Hic et Nunc* 2) hauria de ser la norma i no l'excepció.

Tornant al treball, el primer capítol es divideix en dues parts. La primera presenta una contextualització sobre les teories de l'arqueologia de la mort però algunes de les seves afirmacions es podrien matisar amb un major aparat bibliogràfic, especialment quan es proposa que la finalitat principal de les excavacions en necròpolis fins a la dècada dels anys setanta era la d'omplir museus i col·leccions. Com és ben conegut, la recerca en necròpolis va donar lloc, fins a aquella dècada i en moments posteriors, a les tipologies i cronologies relatives, fonamentals per a la comprensió de distribucions, contacte, seqüències culturals i un major i millor coneixement dels hàbitats. Potser sí que la pràctica d'aquesta recollida sistemàtica d'objectes correspongué al marquès de Cerralbo, però ja ben aviat al segle xx es considerà la importància de les necròpolis per a un coneixement holístic.

La segona part del primer capítol té com a finalitat adobar el terreny per a la presentació de la necròpolis (i d'aquesta manera destacar-ne el paper), objecte del treball. Tot seguit es presenta un discurs sobre les noves influències i canvis quant a la cultura material (distribució, nous tipus, etc.) i al poblament (ubicació, densitat, etc.), que coincideixen en el temps amb la presència de comerciants mediterranis (a partir de mitjan segle vii aC). S'ha de valorar la intenció de l'autor per contextualitzar el moment i la recerca amb una interessant síntesi de la historiografia del fenomen orientalizant a terres valencianes (i, encertadament, també a les Balears), tot i que es troben a faltar algunes referències, com l'excel·lent treball de J. Vives-Ferrándiz a *Archivo de Prehistoria Levantina* XXVI (2006) sobre la historiografia dels estudis fenicis i els articles presentats al congrés *El Período Orientalizante* (especialment als treballs de Pellicer, Aubet i Álvarez).

El segon capítol correspon a l'inventari de tombes amb les seves respectives descripcions d'estructures i materials. La descripció estratigràfica de les estructures entra en una minuciositat exquisida que reconstrueix el procés ritual de cada tomba i que es completa en el capítol successiu en l'anàlisi global de les estructures funeràries. En canvi, la descripció dels materials, que també s'amplia en el capítol següent, es presenta de manera poc uniforme: mentre que alguns objectes gaudeixen d'una identificació tipològica (fermall de cinturó, punta de llança, closca d'ou d'estruç, etc.) altres, incomprendiblement, no apareixen identificats (denes de collaret, anforisc, etc.). D'altra banda, les descripcions de materials presenten algunes absències com la majoria de les nombroses fibules detectades en tombes (tombes 3, 12, 14, 19, 21, 23 i dep. 2) i els ous d'estruç fragmentats (tombes 6 i 12), tots ells elements que queden exclosos de l'inventari dels aixovars i fins i tot apareixen de manera errònia en la taula 3 de correspondències entre materials i tombes (pp. 124-125). Sobre els materials hi tornaré posteriorment.

El tercer capítol s'inicia amb l'anàlisi dels tipus d'estructura funerària, els quals gaudeixen en aquesta necròpolis d'una diversitat tipològica i exageració ornamental pocs cops observades. Aquests combinen empedrats dibuixant formes o delimitant tombes com les fabuloses tombes 9 o 17, aquesta en forma de

creu i amb esglaons en els dos extrems llargs, amb les parets revestides d'argila groguenca (que ja havia estat objecte d'un treball particular pel mateix autor —2003—). La tipologia d'estructures que proposa l'autor correspon a *Hoyos, Fosas, Estructuras Simples* (que engloben les tombes amb coberta de pedra plana, cista de tovots i pseudocista) i *Estructuras Complejas* (que corresponen al túmul rectangular, la cista amb mosaic de còdols de riu i la tomba a cambra), que es descriuen i es presenten amb els paral·lels del sud de la Península i de la Meseta. La interpretació se centra de manera reiterativa en qüestions socials i de rang i deixa de banda un interessant debat sobre els canvis tipològics des d'una òptica diacrònica. D'altra banda, l'autor busca encertadament els paral·lels en moments anteriors i sincrònics en la meitat meridional de la Península i en els grans centres fenicis de Sardenya, Sicília i el Magreb. D'aquesta manera, deixa de banda les discussions sobre les fosses ibèriques del sud-est i fins i tot de la veïna necròpolis de Cabezo Lucero, que, si bé són lleugerament posteriors, fossilitzen una pràctica particular; i el mateix passa amb les estructures amb mosaics de còdols, que troben paral·lels a la necròpolis del Poble Nou i, recentment, en un altre fantàstic exemple, a la província de Conca a la tomba 1026 de la necròpolis de Cerro Gil (Valero dins les actes d'*El Período Orientalizante*).

A continuació es presenta l'estudi dels materials, que s'inicia directament abordant els elements ceràmics: en primer lloc els plats (on es troba a faltar el treball de Schubart 2002-2003 a *Lucentum XXI-XXII*), seguit de la gerra, del trípod i en darrer lloc el suport anular. Un cas a part el constitueix la cantimplora de faiança, que tot i haver estat ja publicada, ara es presenta amb un important aparat gràfic i noves informacions complementàries que vesteixen més i millor el treball. Però si l'anàlisi de les ceràmiques va augmentant en profunditat, crec que arriba en el seu clímax en tractar la ceràmica a mà que, però, no explota el potencial del debat que enceta sobre la paternitat d'aquestes produccions a mà (si fenícies o indígenes). Seguidament es parla de les fusaioles, de les armes (puntes de llança amb o sense guaspes, *pilum* i *soliferreum*), ganivets, fibules, botons, fermalls de cinturó, *thymiaterion*, campanes, denes, un aparat sobre les peces d'or (en curs d'estudi per part d'A. Perea), un dels objectes de plata, un dels elements de pasta vítria, un dels ossos treballats, un altre dels d'esteatita i, finalment, sobre els ous d'estruç i els ocres. No s'analitza la peça de ferro de la tomba 18 ni la valva de mol·lusc de la tomba 23.

M'agradaria afegir un parell de notes, molt breus, sobre les fibules i els fermalls de garfis: les fibules apareixen en la p. 124 excloses de l'aixovar per la seva adscripció com a element de subjecció de la mortalla, plantejament que a nivell conceptual és difícil d'acceptar davant la impossibilitat de reconèixer la veracitat d'aquesta única funció. Aquesta afirmació, i el tractament que reben les fibules, obliga a tornar sobre el mateix concepte d'aixovar funerari, el qual implica una discussió àmplia en els detalls però que parteix d'una base generalment acceptada: tot element present dins la tomba forma part de l'aixovar funerari. Això sí, pot correspondre a l'aixovar ceràmic, l'orna-

mentació personal, la panòplia militar, els elements d'estatus social, etc. Si anem ara als fermalls, els de tres garfis són especialment freqüents a Catalunya amb 50 exemplars i, sempre en la mateixa àrea, 160 casos si considerem tots els tipus de fermalls de garfis amb escotadures. Per tant, sembla estrany el mapa que es presenta en la figura 137, on queda exclòs tot el nord-est de la Península Ibèrica i el sud-est de França, territoris on, paradoxalment, troba els paral·lels el fermall de la tomba 20 de la necròpolis de les Casetes: un exemplar d'un garfi de la Peña Negra, una altre fora de context a la necròpolis del Mas de Mussols, dos més a la necròpolis de Serra de Daró i un últim a la tomba de Corno Lauzo.

L'estudi dels materials queda truncat per la inclusió de les observacions topogràfiques i de distribució de les tombes. Tot i que és correcta, noves excavacions permetran profunditzar més en aquesta problemàtica.

La continuació en l'anàlisi dels materials s'inicia ràpidament posant el ganivet dins del grup d'armes, polèmica que ha ocupat pàgines de discussions i matisos que aquí no tornaré a desenvolupar.

És inevitable la crítica, en un treball d'aquest tipus, per l'estímul que suposa la quantitat de temes i línies que poden obrir-se o que es poden completar. Sens dubte, les més atractives, personalment, són les corresponents a l'origen de la incineració al sud-est (tema a bastament plantejat en la publicació recent de J. A. Lorrio 2008 a *Bibliotheca Archaeologica Hispana* 27 – *Anejo Lucentum* 17) i als elements simbòlics i la seva inclusió en les estructures complexes (p. 150), tot i que els ous d'estruç (considerats elements simbòlics) també es documenten en dues fosses (t. 6 i 12), fet que s'hauria d'explicar.

La preocupació de l'autor per la jerarquia de les tombes es manifesta amb l'anàlisi dels aixovars i les estructures (p. 150 a 158), subcapítol extremadament interessant que presenta nombrosos errors en les crides a les figures (per exemple, crida a la fig. 156) i falta una explicació del mètode per a obtenir els valors dels índexs de riquesa, jerarquia, etc. Així mateix, crec que la interacció és un altre tema interessant en el qual caldria aprofundir més (p. 173-178).

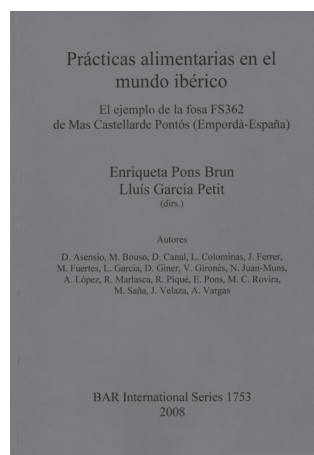
Deixant l'anàlisi de detall del treball, algunes reflexions generals: en primer lloc, es troba a faltar una taula amb la cronologia proposada per a cada tomba (que es presenta en el text a la p. 178) i els arguments per a cada datació. Per exemple, la tomba 22 de les Casetes presenta un aixovar assimilable amb el de la tomba de Corno Lauzo i, per tant, sorgeix el dubte sobre si s'ha de proposar una cronologia en el tercer quart del segle VI aC o si, en canvi, s'ha de fer cas a les cronologies que es proposa per a les fibules anulars hispàniques (p. 124) a finals del segle VII. En qualsevol cas, estic d'acord amb l'autor quan afirma a la p. 177 que la necròpolis "no puede servir para explicar el proceso de dualidad cultural que se produce a partir del siglo VIII y hasta finales del VI en las zonas del mediodía peninsular", ja que els aixovars de les necròpolis difícilment es poden datar abans del segle VI aC i majoritàriament durant la primera meitat d'aquell segle. En segon lloc, sobre la bibliografia utilitzada, a més dels comentaris que ja he realitzat, m'agradaria cridar l'atenció sobre algunes

carències d'obres fonamentals respecte a la revisió de les excavacions de la necròpolis de l'Albufereta (Verdú 2005 a *Serie Mayor del MARQ* 4, mentre que l'autor cita el treball de Figueras-Pacheco, p. 102) o sobre el debat sobre el procés d'interacció cultural (p. 168-171, amb una bibliografia desfasada). Finalment, voldria assenyalar també un error sobre la figura 164: a la p. 162 es fa una crida a la fig. 164, en relació amb la reutilització d'estructures funeràries, i a la p. 174 es torna a cridar la mateixa figura en relació amb dos ous d'estruç i una llàntia de dos becs, però lamentablement la figura 164 no existeix al llibre.

La sensació en finalitzar la lectura d'aquesta obra, tot i alguns comentaris crítics, és molt positiva. Estimulant. Fins i tot abans de llegir els dos darrers paràgrafs (p. 178) queda clar com l'autor ha volgut donar a conèixer la totalitat de les dades de l'excavació que va dirigir per no ajornar-ne durant més temps la divulgació a la comunitat científica. Això té com a conseqüència la presentació de dades en brut i moltes línies de recerca apuntades i no totalment desenvolupades (p. 161 a 168). L'autor ha ofert un filó de recerca que ell mateix continuarà i al qual molts altres investigadors se sumaran. Amb la publicació ha demostrat la seva estima a la recerca i la seva valentia en relació amb la discussió i crítica, fet lamentablement inusual. Com anteriorment avançava, aquest desbloqueig de la informació hauria de ser la norma i no l'excepció, ja que la màxima perjudicada és la "RECERCA" i actuar d'aquesta manera honra i fa créixer l'investigador.

Raimon Graells i Fabregat
 raimongf@historia.udl.cat

Pons Brun, Enriqueta; Garcia Petit, Lluís: *Prácticas alimentarias en el mundo ibérico. El ejemplo de la fosa FS362 de Mas Castellar Pontós (Empordà- España)*, BAR International Series 1753. 2008. 218 pàgs. + 200 figs. ISBN: 978-14-0730-192-1

En el marc general dels treballs proto-històrics desenvolupats a la Península Ibèrica, l'estudi dels rituals de comensalitat i de les pràctiques alimentàries en general constitueix un tema d'investigació pocs arrelat. De fet, fins fa pocs anys, aquest era un dels camps que evidenciava un dels buits més importants, sobretot en comparació amb l'expansió que al llarg de les últimes dècades han

adquirit aquest tipus de treballs en d'altres països. Per tant, la publicació d'un llibre que tracta de manera específica sobre les pràctiques alimentàries en el món ibèric, representa indubtablement un punt d'inflexió important i un avenç considerable.